

A Review and Critique of the Interpretations of Sunni Commentators from the Second to Fourth Centuries AH Regarding the Verse of Temporary Marriage

Zeinab Babaei Chapelaghi¹ , and Mohammad Moradi²

1. Corresponding author, Ph.D. in Sciences of Quran and Hadith, University of Sciences of Quran and Hadith, Qom, Iran.
Email: mehrabkhood@yahoo.com
2. Ph.D. in Comparative Interpretation, University of Sciences of Quran and Hadith, Qom, Iran.
Email: moradi.m@qhu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 10 March 2025
Received in revised form 21 April 2025
Accepted 20 May 2025
Available online 30 May 2025

Keywords:
temporary marriage,
sexual enjoyment,
criticism of Sunni
interpretations,
interpretation of the verse of
temporary marriage,
prohibition of temporary
marriage.

ABSTRACT

Objective: The aim of the present study is to explain and criticize the public view on the verse of temporary marriage and analyze the emergence of the interpretative opinions of Sunni commentators in the second to fourth centuries AH, which are the basis of later views on this issue.

Method: This research was conducted using an analytical-documentary method and by examining religious texts with an Ijtihadi approach.

Results: The results of the studies showed that Sunni commentators, by denying temporary marriage, using the content of the narratives and analyzing verse 24 of Surah Nesa and providing reasons such as: expressing different meanings for the words of the verse, discussing the fact that Mut'ah is not a marriage, resolving the contradiction in the dates of prohibition, and claiming consensus on the prohibition of mut'ah, have tried to prove the meaning of permanent marriage from the provisions of the verse and deny temporary marriage from it.

Conclusions: In this study, attention was paid to theological, interpretative, and jurisprudential elements regarding the opinions of Sunnis and Shiites, and the internal inconsistencies and shortcomings of the public view were explained. The results showed that none of the reasons presented could confront and reject the evidence for the continued permissibility of Mut'ah.

Cite this article: Babaei Chapelaghi, Z., & Moradi, M(2025). A Review and Critique of the Interpretations of Sunni Commentators from the Second to Fourth Centuries AH Regarding the Verse of Temporary Marriage. *The Islamic Journal of Women and the Family*, 13 (2),83-99 . <https://doi.org/10.22034/ijwf.2024.14844.2277>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijwf.2024.14844.2277>

Introduction

Verse 24 of Surah Nesa: "For the enjoyment you have had from them thereby, give them their dowries, by way of settlement, and there is no sin upon you in what you may agree upon after the settlement. Indeed, Allah is all-knowing, all-wise", has long been a subject of interpretative disagreement between Shiites and Sunnis. Shiite commentators such as Tabarsi, Sheikh Tousi, and Alameh Tabatabaei consider this verse to refer to temporary marriage (cf., Tabarsi, 1372AH, 3/52; Tousi, 1407AH, 7/165; Tabatabaei, 1417AH, 4/271), while Sunni commentators such as Tabari and Jassas consider it to refer to permanent marriage (cf., Tabari, 1412AH, 5/10; Jassas, 1405AH, 3/94). In this research, the interpretative opinions of Sunni commentators in the second to fourth centuries AH, especially the views of Abu Bakr Jassas, on the mentioned issue were criticized and reviewed, because the views presented in these centuries have become the basis for interpretations in later periods. The goal is to determine the position and validity of their interpretative views through jurisprudential, basic, lexical, Rejali, and Delali research into the narratives related to the verse.

Method

In the present study, the views of prominent Sunni commentators from the second to fourth centuries AH were reviewed using a descriptive-analytical and critical approach, and with an Ijtihadi approach. They include Abd al-Razaq ibn Hamam al-Sanani (d.211), the author of Tafsir al-Quran, Abu Jafar Mohammad ibn Jarir Tabari (d.310), the author of Tafsir Jame' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Abu Ishaq Zajaj (d.311), the author of Tafsir al-Tahzib ma'ani al-Quran va 'E'rabah, and Abu Bakr Ahmad ibn Ali Jassas (d.370), the author of Ahkam al-Quran; thus, the evidence and narratives presented by these commentators about verse 24 of Surah Nesa were extracted, categorized, and criticized. The criticisms were based on lexical studies (such as analyzing the words of sexual enjoyment, marriage, Mohsenin, and Mosafehin), Rejali (examining the documents of narratives), and Delali (analyzing the content of narratives and arguments). In addition, the aforementioned views were evaluated by citing interpretive, Hadith, and jurisprudential sources, as well as historical evidence.

Results

1. The evidence of Sunni commentators in denying the implication of verse 24 of Surah Nesa on Mut'ah

The Sunni commentators have interpreted the verse as referring to permanent marriage, citing a set of evidence, which include:

- Citing narratives: They have relied on narratives from Ibn Abbas, Hassan Basri, Mojahed and Ibn Zeid who interpreted "sexual enjoyment" as "marriage" (permanent marriage). Such as the narrative of Ali ibn Abi Talhah from Ibn Abbas: "Sexual enjoyment is also the same as marriage" (Tabari, 1412AH, 5/9) and the narrative of Mo'mar from Hassan Basri who considers "For the enjoyment you have had from them" to marriage (Sanani, 1410AH, 1/154; Tabari, 1412AH, 5/9).

- Interpretation of the verse on permanent marriage: Zajaj believes that sexual enjoyment means taking advantage of a woman in a permanent marriage, and "enjoyment" refers to anything with profit, not specifically Mut'ah (Abu Ishaq, 1427AH, 2/28). Jassas also considers the content of the verse to be about permanent marriage and sexual intercourse, and he has placed the phrase "For the enjoyment you have had from them" as a reference to "And any woman other than those mentioned is Halal for you" (Al-Jassas, 1405AH, 3/97).

- Ibn Abbas' claim of returning to permissibility: Citing two narratives, Jassas claimed that Ibn Abbas referred to the permissibility of Mut'ah from a statement. One of these narratives says: "The abrogation of temporary marriage has occurred with the first verse of Surah Talaq" (Al-Jassas, 1405AH, 3/95).

- Mut'ah is not a marriage: Jassas argues that a divorced woman is not considered a wife and Mut'ah lacks rulings such as the 'Iddah of divorce, the 'Iddah of death, the establishment of lineage and inheritance; therefore, it cannot be a type of marriage. He cites a narrative from Ibn Abbas who said: "Mut'ah is neither a marriage nor a fornication" (Al-Jassas, 1405AH, 3/98).

- Resolving the contradiction of the dates of prohibition: Jassas, referring to the difference in the dates quoted for the prohibition of Mut'ah, concludes that the prohibition itself is established due to the consensus of the narrators and, ultimately, the prohibition has abrogated the permissibility (Al-Jassas, 1405AH, 3/75, 100).

- Invalidation of the term condition: Jassas compares temporary marriage with a sale contract and concludes that just as a sale is invalid with a term condition, the term condition in marriage is also invalid (Al-Jassas, 1405AH, 3/101).

- Criticism of those who say that it is permissible: Jassas rejects the claim of consensus on the permissibility due to the conflicting reports regarding prohibition (Al-Jassas, 1405AH, 3/103).

2. Criticism and review of the aforementioned evidence

The studies show that the above evidence does not have the necessary accuracy for the following reasons:

A) Criticism of the interpretation of the word "sexual enjoyment": The use of the word "marriage" in narratives does not contradict its inclusion in Mut'ah, because in many Sunni Hadith books, the chapter related to Mut'ah is titled "Chapter of Marriage of al-Mut'ah" (cf., Neysabouri, no-date, 4/130; Bayhaqi, no-date, 7/200; Ibn Majah, no-date, 1/630). In addition, the narratives of Ibn Jorayj and others are in conflict with their own actions (such as having a large number of Mut'ah) (Zahabi, no-date, 1/170). On the other hand, the narratives of Ali ibn Abi Talhah and Ibn Zeid are documentarily weak and in some cases are Morsal. Ali ibn Abi Talhah is weak according to the Rejalians (Al-Aqili, 1418AH, 3/23; Khatib Baqdati, 1417AH, 11/426) and Ibn Zeid (Usamah ibn Zeid) also lived in the second century and his statement is just his own idea (Ameli, 1410AH, 5/255).

B) Rejection of the three arguments of Jassas:

- His argument on the proportionality of the beginning and end of the verse is imposed and there is no evidence for the exclusivity in permanent marriage.

- Limiting the meaning of "Mohsenin" to permanent marriage is not acceptable. Fakhr Razi says in refuting these arguments: "Jassas has not presented any evidence for the exclusion of Ihsan in the case of Mut'ah" (Razi, 1420AH, 10/44). The literal meaning of Ihsan is general (cf., Farahidi, 1409AH, 3/118; Ragheb Isfahani, 1412AH).

- The claim that "Mut'ah is the same as fornication" is in contradiction with the narrative of Jassas himself from Ibn Abbas who says "Mut'ah is neither marriage nor fornication" (Al-Jassas, 1405AH, 3/98). This statement of Ibn Abbas could indicate Taqieh or indicate that its rulings are different from permanent marriage.

- Ibn Abbas' failure to revert to permissibility: Both narratives that Jassas cited to prove Ibn Abbas' reverting are debatable. The first narrative is documentarily Morsal and contains Tadlis (cf., Ibn Asaker, 1415AH, 40/416; Zahabi, 1413AH, 6/140-141) and in terms of Delali, there is no connection between marriage and divorce (such as separation in case of apostasy, annulment of marriage, and maledict) (cf., Shafiei, 1403AH, 5/52; Shirazi, 1417AH, 4/472; Sheikh Mofid, 1424AH). The second narrative also refers to "group marriage" which has no similarity to Mut'ah and was prohibited by the Prophet Mohammad (Bokhari, 1401AH, 6/132).

- Rejecting the limitation of the meaning of marriage: The application of the word "marriage" to Mut'ah has been present in the same Sunni sources (such as Tabari, 1412AH, 5/9; Qurtubi, 1364AH, 5/132) and also during the time of the Prophet Mohammad. The reasons given by Jassas for excluding the meaning of marriage to permanent marriage are incorrect.

- Examining the rulings on the 'Iddah, inheritance and separation: The Sunnis' denial of 'Iddah and other rulings related to marriage from Mut'ah is due to the invalidity of Mut'ah itself, while from the Shiite point of view, Mut'ah has its own specific rulings, including the 'Iddah of separation (two menstruations) (Ash'ari, 1408AH; Koleini, 1407AH, 5/447) and the 'Iddah of death (four months and ten days) (Sheikh Sadough, 1413AH, 3/465). Also, the lack of inheritance in Mut'ah is not a proof that it is not a marriage, just as in cases such as marriage with a Zammi woman or a murderer, there is no inheritance, but the marriage contract is valid (Sheikh Mofid, 1424AH; Bayhaqi, no-date, 6/217).

- Proof of the validity of the news of permissibility: Jassas' argument on the priority of prohibition due to the punishment of abandoning a prohibition (Al-Jassas, 1405AH, 3/75, 100) has no place here; because the prohibition of a permissible matter itself requires a good reason so that there is no distortion in the religion. The narrative of Ibn Masoud, which clearly indicates the Prophet Mohammad's permission for Mut'ah (Koufi, 1409AH, 3/391; Neysabouri, no-date, 4/130), confirms its permissibility. The claim of the community of the companions on prohibition is also in conflict with explicit narratives that attribute the prohibition only to Umar (such as "Mut'ah was practiced during the time of the Prophet Mohammad, and I forbid it and punish its perpetrators" (Al-Jassas, 1405AH, 3/102)).

- Rejecting the analogy with the sale contract: The analogy of marriage with the sale contract is not correct, and if it is comparable, temporary marriage is more like a lease contract (ownership of the benefit) than a sale contract (ownership of the thing).

- Proving consensus on permissibility: The numerous and explicit narratives that narrate the permissibility of Mut'ah during the time of the Prophet Mohammad and attribute its prohibition only to the time of the second caliph (such as the narratives of Ibn Masoud and Jaber (Al-Jassas, 1405AH, 3/96, 101; Azdi, no-date)) refutes the claim of consensus on prohibition.

Conclusions

A review and critique of the opinions of Sunni commentators from the second to fourth centuries AH, especially the Jassas' detailed evidence, shows that their evidence in denying the implication of verse 24 of Surah Nesa on temporary marriage and proving its prohibition is not sufficiently strong. These arguments face documentarily serious challenges (weakness of narrators), implication (internal inconsistency and conflict with other texts), and wording (incorrect restrictive interpretations). In contrast, historical, narrative, and interpretive evidence testify to the preservation of the ruling on the permissibility of temporary marriage and the correctness of the Shiite interpretation of verse 24 of Surah Nesa. Therefore, the view of Sunni commentators on this matter cannot reject the Shiite interpretive view and prohibit Mut'ah.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors of the study would like to express their gratitude to Mohammad Javad Najafi, Ph.D., a member of professors at the University of Qom.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران اهل سنت از قرن دوم تا چهارم هجری درباره آیه ازدواج

موقت

زینب بابایی چاپلی^۱، و محمد مرادی^۲

۱. نویسنده مسئول، دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: mehrabkhood@yahoo.com

۲. دکتری تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: moradi.m@qhu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: هدف از پژوهش حاضر، تبیین و نقد دیدگاه عامه درباره آیه ازدواج موقت و تحلیل پیدایش آرای تفسیری مفسران اهل سنت در قرون دوم تا چهارم هجری که بن‌مایه دیدگاه‌های بعدی در این موضوع است، می‌باشد.

روش پژوهش: این پژوهش به روش تحلیلی-اسنادی و با بررسی متون دینی با رویکرد اجتهادی انجام شد.

یافته‌ها: نتایج بررسی‌ها نشان داد که مفسران اهل سنت با نفی ازدواج موقت، با استفاده از مضمون روایات و تحلیل آیه ۲۴ سوره نساء و ارائه دلایلی از جمله: بیان معنای متفاوت برای کلمات آیه، بحث در مورد نکاح نبودن متعه، حل تناقض در تاریخ‌های تحریم و ادعای اجماع بر تحریم متعه، سعی در اثبات معنای نکاح دائم از مفاد آیه و نفی نکاح موقت از آن داشته‌اند.

نتایج: در این پژوهش به عناصر کلامی، تفسیری و فقهی ناظر بر آرای اهل سنت و شیعه توجه شد و ناسازگاری‌های درونی و کاستی‌های دیدگاه عامه تبیین گردید. نتایج نشان داد که هیچ‌یک از دلایل ارائه شده نتوانسته است با ادله تداوم اباحه متعه مقابله و آن را مردود نماید.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۹

کلیدواژه‌ها:

ازدواج موقت،

استماع،

نقد تفاسیر اهل سنت،

تفسیر آیه ازدواج موقت،

تحریم ازدواج موقت.

استاد: بابایی چاپلی، زینب؛ و مرادی، محمد (۱۴۰۴). بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران اهل سنت از قرن دوم تا چهارم هجری درباره آیه ازدواج موقت.

<https://doi.org/10.22034/ijwf.2024.14844.2277.99-83>، (۲)، ۱۳، *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*.

رتال جامع علم انسانی
نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

آیه ۲۴ سوره نساء درباره بخشی از حقوق زنان سخن می‌گوید: «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَ لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ؛ پس زنانی را که متعه کرده‌اید مهرشان را به‌عنوان فریضه‌ای به آنان بدهید و در آنچه بعد از تعیین مهر توافق کنید بر شما گناهی نیست». در تفسیر این آیه بین شیعه و اهل سنت اختلاف نظر است؛ مفسران شیعه مانند طبرسی، شیخ طوسی و علامه طباطبایی معتقدند که این آیه در مورد ازدواج موقت است و احکام مربوط به آن را بیان می‌کند (ر.ک.، طبرسی، ۱۳۷۲، ۵۲/۳؛ طوسی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۱۶۵/۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۲۷۱/۴) و مفسران اهل سنت مانند طبری و جصاص آن را در مورد ازدواج دائم می‌دانند (ر.ک.، طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۱۰/۵؛ جصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۴/۳). مفسران اهل سنت حتی در میان خود نیز نظرات متعددی در مورد تفسیر این آیه و برای رد دیدگاه شیعه بیان کرده‌اند که با پاسخ‌هایی از سوی مفسران و مؤلفان شیعه مانند مناظرات شیخ مفید مواجه شده است (ر.ک.، شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق). این پاسخ‌ها بیشتر برای دفاع از دیدگاه شیعه است و نقد و بررسی نظرات مفسران اهل سنت مغفول مانده است. بنابراین، باید دید که آیه یاد شده در قرن‌های ابتدایی در تفاسیر اهل سنت چگونه تفسیر شده و چه رویکردی درباره آن وجود داشته است. در این تفاسیر چه روایاتی دال بر تحریم متعه توسط پیامبر (ص) ارائه شده و مبنای و دلایل ارائه شده توسط این مفسران چه بوده است؟

هدف پژوهش حاضر، نقد و بررسی نظرات مفسران و تعیین جایگاه و میزان اعتبار دیدگاه‌های تفسیری آنها در مورد ازدواج موقت است؛ زیرا نظرانی که در قرون ابتدایی هجری- قمری درباره آیه مورد نظر بیان شده است، مبنای نظرات و تفاسیر قرون بعدی نیز قرار گرفته است. بنابراین، کاوش‌های فقهی و اصولی و بررسی لغوی، رجالی و دلالتی احادیث وارده در مورد آیه ۲۴ سوره نساء و ازدواج موقت، در پژوهش حاضر مورد نیاز است.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و انتقادی، و با رویکردی اجتهادی آرای مفسران شاخص اهل سنت در قرون دوم تا چهارم هجری، شامل عبدالرزاق بن همام صنعانی (م ۲۱۱) صاحب تفسیر القرآن، ابوجعفر محمدبن جریر طبری (م ۳۱۰) صاحب تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن، ابواسحاق زجاج (م ۳۱۱) صاحب تفسیر تهذیب معانی القرآن و اعرابه و احمدبن علی جصاص (م ۳۷۰) نویسنده کتاب احکام القرآن بررسی شد. بدین منظور، ادله و روایات ارائه شده توسط این مفسران ذیل آیه ۲۴ سوره نساء استخراج، دسته‌بندی و نقد شد. نقدها براساس بررسی‌های لغوی (مانند تحلیل واژه‌های استمتاع، نکاح، محصنین و مسافحین)، رجالی (بررسی اسناد روایات) و دلالتی (تحلیل محتوایی روایات و استدلال‌ها) انجام شد. همچنین، دیدگاه‌های مذکور با استناد به منابع تفسیری، حدیثی و فقهی و نیز شواهد تاریخی مورد ارزیابی قرار گرفت.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

۱. معرفی مفسران قرن دوم تا چهارم هجری- قمری

برای بررسی دیدگاه‌های تفسیری قرن دوم تا چهارم هجری قمری، دیدگاه مفسرانی بررسی می‌شود که مطالب اساسی و مهم روایی و تفسیری را بررسی کرده‌اند. مفسرانی مانند عبدالرزاق بن همام صنعانی (م ۲۱۱) صاحب کتاب تفسیر القرآن که از قدیمی‌ترین این مفسران است. وی اگرچه مطالب محدودی بیان کرده است، اما تفسیرش بر دیدگاه‌های مفسران قرون بعد تأثیرگذار بوده است. ابی‌جعفر محمدبن جریر طبری (م ۳۱۰) صاحب تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن نیز مفسر مشهوری است که روایات تفسیری را بررسی کرده است. نظرات او نیز در دیدگاه‌های مفسران قرون بعد بسیار اثرگذار بوده است. ابواسحاق ابراهیم السری معروف به زجاج (م ۳۱۱) صاحب تفسیر تهذیب معانی القرآن و اعرابه و احمدبن علی جصاص (م ۳۷۰) نویسنده کتاب احکام القرآن از مفسرانی هستند که نظرات مهم روایی و تفسیری ذیل آیه ۲۴ سوره نساء ارائه داده‌اند. جصاص، ازدواج موقت را از زوایای مختلف بررسی و استدلال‌های مهمی مطرح کرده است. بیشترین حجم مطالب قابل نقد و بررسی توسط جصاص بیان شده است.

۲. دلایل تفسیری مفسران اهل سنت در تفسیر آیه ازدواج موقت

مفسران اهل سنت معتقدند که آیه ۲۴ سوره نساء در مورد ازدواج موقت نازل نشده است. آنها با نفی ازدواج موقت از تفسیر این آیه، سعی در اثبات معنای نکاح دائم بر مفاد آیه داشته‌اند. از جمله دلایل آنها به قرار ذیل است:

۱-۲. استناد به روایات ذیل آیه ۲۴ سوره نساء بر نکاح دائم

برخی روایات ذکر شده در کتب مفسران اهل سنت نشان‌دهنده معنای نکاح در مورد کلمه استمتاع است و بدین منظور به کار برده شده است تا دلالت کند که آیه ۲۴ سوره نساء در مورد ازدواج دائم است. از جمله این روایات عبارتند از:

- علی بن ابی طلحه از ابن عباس چنین روایت می‌کند که او درباره آیه «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً» (نساء: ۲۴) سخن می‌گوید: «هرگاه مردی، زنی را به ازدواج خود درآورد و با او یک‌بار نزدیکی کند پرداخت تمام مهریه بر او واجب می‌شود و استمتاع نیز همان نکاح است». (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵)

- معمر از حسن بصری چنین روایت کرده که او «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ» در آیه ۲۴ سوره نساء را در معنای نکاح می‌داند. (صنعانی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۱/۱۵۴؛ طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵) ابن جریر از مجاهد نیز همین مضمون را روایت کرده است (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵).

- عبدالله بن وهب از ابن زید روایت کرده است که او در مورد آیه «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً» (نساء: ۲۴) عبارت «هذا النکاح» را آورده است. وی در ادامه می‌گوید: «آنچه در قرآن درباره نکاح آمده این گونه است که هرگاه زن گرفتاری، پاداش او را که مهریه‌اش است به او بدهد و اگر چیزی از آن را به تو بخشید آن قسمت بخشیده شده برای توست. خداوند برای زن، عده و میراث را واجب کرده است». در جای دیگر می‌گوید: «استمتاع در اینجا نکاحی است که به معنای آمیزش است» (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵).

۲-۲. تفسیر آیه ۲۴ سوره نساء به ازدواج دائم

یکی دیگر از دلایل اهل سنت بر اینکه آیه بر ازدواج دائم دلالت دارد، تفسیر آیه است. زجاج معنای ازدواج دائم را در مورد تفسیر کلمه استمتاع بیان کرده و بر این نظر است که اگر زوج با عقد استمتاع کند، نصف مهر و اگر با نزدیکی استمتاع کند، تمام مهر را باید پرداخت کند. او در نقد دلالت آیه مذکور بر ازدواج موقت نیز گفته است که متاع به هر چیزی گفته می‌شود که سودی داشته باشد. بنابراین، آیه دربردارنده مفهوم ازدواج موقت نیست، بلکه بدین معناست که هراندازه کام‌جویی شود در قبالتش مهریه پرداخت می‌شود. او با همین استدلال، قول امامیه را بر تفسیر آیه در مورد ازدواج موقت، باطل دانسته است. (ابواسحاق، ۱۴۲۷هـ.ق، ۲۸/۲)

جصاص نیز محتوای آیه را در مورد نکاح و عمل نزدیکی می‌داند. بنابراین، تفسیر آیه بر ازدواج موقت را نفی کرده است. او عبارت «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ» را در آیه فوق عطف بر «وَأَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ» قرار داده است؛ یعنی ازدواج بر غیر از محرّمات مباح است. از نظر او آنچه بر آن عطف شده است باید بیانی باشد برای حکم زنی که با او نزدیکی صورت گرفته و مستحق تمام مهر شده است، پس اگر در ابتدا در مورد ازدواج سخن گفته است در انتها نیز متناسب با آن، نزدیکی و استحقاق زوجه بر دریافت تمام مهر را متذکر شده است. جصاص پاکدامنی را فقط از راه ازدواج دائم قبول دارد. او معتقد است که کلمه «محصنین» بر کسانی که متعه کرده‌اند، دلالت نمی‌کند؛ زیرا متعه، ازدواج صحیحی نیست و محصن، کسی است که ازدواج صحیح کرده است. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۳/۹۷)

جصاص برای احصان یادشده در آیه ۲۴ سوره نساء، دو تفسیر بیان می‌کند: یکی احصانی که با ازدواج ایجاد می‌شود نه با زنا و دوم، پاکدامنی که شرط اباحه مذکور در «وَأَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ» است. او بر این نظر است که اگر وجه اول ملاک باشد اطلاق اباحه عمومیت دارد و اگر وجه دوم ملاک باشد، اطلاق اباحه مجمل است؛ زیرا اباحه، مشروط به احصان شده و احصان هم امر مجملی است و به توضیح نیاز دارد؛ زیرا معنای ازدواج صحیح (دائم)، اسلام و عفت حاصل از ازدواج را نیز دربرمی‌گیرد و مشخص نیست کدام‌یک مورد نظر است. بنابراین، آنچه توضیح نمی‌خواهد اولی است از آنچه به بیان و توضیح احتیاج دارد. به‌ویژه اینکه محتوای آیه خبر از ورود به دایره احصان با ازدواج می‌دهد؛ زیرا در آیه آمده است: «محصنین غیر مسافحین». سفاح همان زناست و آیه خبر از احصانی می‌دهد که ضد زناست و عفتی است که بدون اجمال به‌دست می‌آید؛ عفتی که با ازدواج، رجم درپی دارد و

این یعنی، ازدواج دائم. جصاص برای اثبات سفاح بودن متعه این‌گونه استدلال کرده است که چون زنا همان سفاح است و احکام ازدواج مانند ثبوت نسب و وجوب عده در آن وجود ندارد، پس اصطلاح سفاح و زنا بر متعه نیز تعلق می‌گیرد. سفاح، همان انزال از راه باطل است و از آنجاکه متعه نیز از احکام ازدواج خالی است، پس متعه همان زناست و «غَيْرَ مُسَافِحِينَ» بر آن دلالت می‌کند (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۹۲/۳، ۹۳ و ۹۷).

۲-۳. رجوع ابن عباس از اباحه

جصاص معتقد است که ابن عباس از اباحه متعه رجوع کرده و برای اثبات آن دو روایت ذیل را آورده است:

- جعفر بن محمد از حجاج از ابن جریج و عثمان بن عطاء از عطاء خراسانی روایت کرده‌اند که ابن عباس گفته است: «نسخ ازدواج موقت با آیه اول سوره طلاق افتاده است». (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۹۵/۳) منظور این روایت این است که چون در ازدواج موقت طلاق وجود ندارد و جدایی بدون طلاق صورت می‌گیرد، پس با نزول آیه اول سوره طلاق منسوخ شده است.

- عبدالله بن وهب از عمرو بن حرث از بکیر بن اشج از ابا اسحاق مولى بنی‌هاشم روایت کرده است: «مردی از ابن عباس سؤال کرده که کنیزی دارد که [او را] در سفری برای دوستانش حلال کرده است. پس ابن عباس در جواب گفته است: این سفاح است». (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۹۶/۳)

۲-۴. همسر نبودن زن منقطعه و خالی بودن آن از احکام نکاح

از نظر جصاص زنی که به متعه کسی درآمده است، همسر به او اطلاق نمی‌شود؛ زیرا متعه، نوعی از نکاح نیست. دلیل آن هم این است که نکاح اسمی است که بر دو معناست: یکی وطی است و نکاح به‌طور حقیقی بر آن اطلاق می‌شود و دیگری به‌معنای مجازی عقد است. نکاح فقط به عقد دائم گفته می‌شود و شامل متعه نیست؛ زیرا این مسئله نه از عرب شنیده شده و نه در شرع بیان شده است. متعه، عده جدایی و عده وفات ندارد، ایجاد نسب و ایجاد توارث نمی‌کند و زنی که حائض است با تمام شدن مدت از همسرش جدا می‌شود. باوجود چنین احکامی، متعه نمی‌تواند نوعی از نکاح باشد. او در این زمینه روایتی از ابن عباس آورده که گفته است: «متعه نه نکاح است نه سفاح». وی نتیجه گرفته است که از آنجاکه هیچ‌یک از احکام از نظر ابن عباس دور نمانده است بنابراین، متعه نمی‌تواند نوعی از نکاح باشد. (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۹۸/۳)

۲-۵. حل تناقض تواریخ تحریم ازدواج موقت

جصاص روایاتی متناقض برای تاریخ، تحریم آورده و نتیجه گرفته است که تاریخ به‌دلیل اختلاف اقوال، ساقط و تحریم به‌دلیل اتفاق روایان بر آن ثابت است. او وجه دیگری نیز برای تاریخ تحریم مطرح کرده است به این صورت که تحریم متعه در روز خیبر با اباحه آن در حجه‌الوداع یا روز فتح مکه نسخ شده و دوباره تحریم، اباحه را نیز نسخ کرده است. روایت ابن مسعود که ظهور در اباحه دارد نیز تاریخی برای تحریم ذکر نکرده است (ر.ک.، بی‌هقی، بی‌تا، ۲۰۱۷). بنابراین، می‌تواند به این معنا باشد که متعه‌ای که در این روایت مباح شده توسط روایات دیگر نهی شده است. بنابراین، تحریم بعد از اباحه وارد شده و اباحه را از بین برده است. حتی اگر اخبار تاریخ تحریم و اباحه تعدادشان یکی باشد، باز تحریم اولی است؛ زیرا اگر امر مباحی مورد عمل واقع نشود مجازاتی در پی ندارد، اما اگر به نهی بی‌توجهی شود عامل آن مجازات خواهد شد. احتیاط در این مورد خودداری از چیزی است که به‌دور از مجازات نیست و عقل نیز بر آن حکم می‌کند. (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۷۵/۳ و ۱۰۰)

جصاص، روایتی توسط ابن مسعود ذکر کرده است که در آن مردم در غزوه‌ای از پیامبر (ص) اجازه استخضاء^۱ خواستند، ولی پیامبر (ص) اجازه چنین کاری را نداد و با رخصت در ازدواج موقت، آیه «لَا تُحْرَمُوا طَبِّياتٍ» (مائده: ۸۷) را قرائت کرد. (کوفی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۳۹۱/۳؛ نیسابوری، بی‌تا، ۱۳۰/۴) او این روایت را با تحریم ازدواج موقت قابل جمع دانست و گفت: «اگر قرار بود اباحه متعه باقی باشد باید خبر مستفیض متواتر بر آن وارد شده باشد؛ زیرا مردم به آن محتاج بودند و باید به آن، همان‌طور که در ابتدا مباح بود، می‌نگریستند، اما اجتماع صحابه بر تحریم آن، نشان‌دهنده تحریم ازدواج موقت بعد از اباحه آن است». او بر همین اساس، روایت عمر مبنی بر تحریم متعه را بررسی کرد و معتقد است که صحابه از نسخ آن آگاه بودند و اگر بر تحریم امری توافق کنند که پیامبر (ص) آن را مباح کرده است از دین خارج هستند، درحالی‌که آنها به فرموده خداوند تعالی بهترین امت هستند.

بنابراین، آنها از نسخ اطلاع داشتند که با آنچه عمر تحریم کرده بود، موافقت کردند. امری که پیامبر (ص) مباح کرده است جز با نسخ، قابل تحریم نیست (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳).

۲-۶. بطلان شرط مدت در ازدواج موقت

جصاص، ازدواج موقت را با عقد بیع مقایسه کرده و نتیجه گرفته است که شرط مدت در ازدواج باطل است. اباحه منافع در ازدواج به منزله تملک عین در عقد بیع است. بنابراین، همان طور که بیع با شرط مدت صحیح نیست در ازدواج نیز نمی توان شرط مدت کرد. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳)

۲-۷. نقد نظر قائلان بر اباحه متعه

جصاص، نظر قائلان بر اباحه متعه را آورده و سپس آن را نقد کرده است. قائلان بر اباحه متعه معتقدند که اتفاق نظر وجود دارد بر اینکه متعه تا زمانی مباح بود و سپس در تحریم آن اختلاف پدید آمد. آنها می گویند: «ما بر اتفاق نظر ثابت هستیم و اختلاف را در نظر نمی گیریم. به آنها گفته شده است اخباری که اباحه را ثابت می کنند تحریم را نیز ثابت می کنند و هر جا اختلاف نظر باشد اجماعی در کار نیست. بنابراین، قائلان به اباحه متعه باید این ادعا را طور دیگری ثابت کنند؛ زیرا چیزی که امکان نسخ در آن وجود دارد و تحریمی که بعد از اباحه آن از ظاهر کتاب و سنت و اجماع گذشتگان ثابت شده است، دیگر مباح نیست.» (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۳/۳)

۳. نقد و بررسی روایات و دلایل مذکور از مفسران اهل سنت به ویژه جصاص

۳-۱. بررسی تفسیر لفظ استمتاع

در متن روایات ارائه شده توسط مفسران اهل سنت، کلمه نکاح به مثابه تفسیر استمتاع آمده است. ذکر این کلمه مفسران اهل سنت را بر آن داشته است تا استمتاع را در معنای آمیزش تفسیر کنند و معنای ازدواج کردن را از آن نفی کنند. این در حالی است که واژه نکاح برای ازدواج موقت نیز به کار می رود. این نکته را برخی روایات دال بر اباحه متعه نیز تأیید می کنند؛ زیرا در آنها از لفظ نکاح یا مشتقات آن برای اباحه متعه استفاده شده است. طبری از مفسران اهل سنت، اباحه ازدواج موقت را با دلایل دیگر از آیه نفی کرده است. وی از این دست روایات در تفسیر خود ذکر آورده، اما متعرض کاربرد لفظ نکاح بر متعه نشده است. (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵) در برخی از کتب حدیثی اهل سنت، عبارت مربوط به متعه با عبارت «باب نکاح المتعه» نام گذاری شده است (ر.ک، نیشابوری، بی تا، ۱۳۰/۴؛ بیهقی، بی تا، ۲۰۰/۷؛ ابن ماجه، بی تا، ۶۳۰/۱). لفظ استمتاع نیز هر جا در شرع به صورت مطلق به کار رود عقد مدت دار مورد نظر است (ر.ک، طوسی، بی تا، ۱۶۵/۳).

این مطلب در بسیاری از روایات مربوط به متعه مشخص است؛ زیرا در آنها از متعه و مشتقات آن استفاده شده و فقط معنای عقد مدت دار مورد نظر بوده است (ر.ک، الشیبانی، بی تا، ۴۰۵/۳؛ نیشابوری، بی تا، ۱۳۲/۴، ۱۳۳؛ بیهقی، بی تا، ۲۰۰/۷؛ ابن ماجه، بی تا، ۶۳۱/۱).

در شرع، الفاظ در معنای دیگری استفاده می شوند مانند الفاظ صلاه، زکات، صیام. (رازی، ۱۴۱۲هـ.ق، ۲۹۸/۱) شارع این الفاظ را برای معنای مورد نظر خود وضع نکرده است، اما به دلیل کثرت استعمال برای مخاطب، تبادل معانی در معانی شرعی صورت گرفته است (زرکشی، ۱۴۲۱هـ.ق، ۳۹۲/۱). برای نقد دیدگاه مفسران اهل سنت، بررسی روایات نیز ضروری است. روایت ابن جریر با عملکرد او متعارض است؛ زیرا او تعداد زیادی متعه داشته است (ذهبی، بی تا، ۱۷۰/۱). شاید منظور او از عبارت «فما استمتعتم» بر معنای نکاح، ذکر این معنا بوده که ازدواج موقت نوعی نکاح بوده و در شرع مورد تأیید است. ابن جریر مانند ابن ابی نجیح که او نیز از مجاهد روایت کرده و عبارت «فما استمتعتم» را در معنای نکاح متعه آورده است (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵)، تفسیر را از مجاهد نگرفته، بلکه آن را از کتاب قاسم ابن ابی بزه و به شیوه غیرسماع از مجاهد روایت کرده است (تمیمی، ۱۳۹۳هـ.ق، ۵/۷). در صورتی که کتاب قاسم ابن ابی بزه نمی تواند در بردارنده هردو دیدگاه یعنی، تفسیر «فما استمتعتم» بر اباحه متعه و تفسیر آن بر روابط زناشویی داخل در نکاح دائم باشد؛ یعنی این گونه نیست که ابن جریر از قاسم بن ابی بزه چنین روایت کرده باشد که «فما استمتعتم» به معنای روابط زناشویی داخل در عقد دائم است و ابن ابی نجیح از همین کتاب این عبارت را به معنای عقد متعه روایت کرده باشد. بنابراین، روایت ابن جریر نیز نمی تواند به معنای روابط زناشویی داخل در ازدواج دائم باشد.

این احتمال وجود دارد که روایات مورد بحث به ویژه روایت ابن زید و علی بن ابی طلحه که در مورد وجوب پرداخت مهر در

صورت آمیزش صادر شده است، (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵) برای از بین بردن رد پای تفسیر کلمه استمتاع بر عقد متعه بیان شده باشند. از جمله دلایل آن، بخشی از روایت ابن زید است که می‌گوید: «خداوند برای زن، عده و میراث را واجب کرده است»، اما این عبارت مرجعی در آیه ندارد تا بیانگر آن باشد و برای این بیان شده تا عقد متعه را از دایره اعتبار ببنداند، البته میراث در عقد موقت منتفی است (طوسی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۲۴۱/۷). نگاه داشتن عده در عقد موقت نیز واجب است (کلینی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۴۵۱/۵). در اینجا به قریبه وجود میراث، منظور عده وفات است. این درحالی است که زن ذمی نیز باید عده وفات نگه دارد درحالی که ارث نمی‌برد (شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق)، ولی عبارت همسر بر او نیز اطلاق می‌شود. بنابراین، الزامی در ارث بردن و رابطه همسری وجود ندارد. این دو روایت در بررسی رجالی نیز تضعیف شده و قابل استناد نیست. در روایت نخست، علی بن ابی طلحه از نظر رجالیون ضعیف است. (العقیلی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۲۳/۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۲۶/۱۱؛ العسقلانی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۶۹۷/۱) او از ابن عباس به صورت مرسل روایت کرده است؛ زیرا تاریخ وفاتش در سال ۱۴۳ هجری است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۲۷/۱۱)، ولی ابن عباس در سال ۶۸ و یا ۷۰ هجری درگذشته است (بخاری، بی تا، ۳/۵؛ تمیمی، ۱۳۹۳هـ.ق، ۲۰۷/۳). نکته دیگر این است که او خود به این مسئله اذعان کرده که تفسیر را از هیچ کس نشنیده است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۲۶/۱۱؛ العقیلی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۲۳/۳؛ العسقلانی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۶۹۷/۱؛ المزی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۴۹۰/۲۰).

در روایت دیگر، ابن زید معرف سه نفر است؛ زیرا زید بن اسلم سه پسر داشت به نام‌های اسامه، عبدالله و عبدالرحمن که هر سه نیز راویان ضعیفی هستند. (ذهبی، بی تا، ۴۲۵/۲ و ۵۶۴) از بین این سه برادر، عبدالله بن وهب فقط از دو تن از آنها یعنی، اسامه و عبدالرحمن روایت کرده است (رازی، ۱۳۷۱هـ.ق، ۲۸۵/۲، مزی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۱۲۸/۹ و ۱۱۴/۱۷). در اینجا منظور از ابن زید، اسامه بن زید است. نظری که او بیان کرده، نوعی تفسیر به رأی است؛ زیرا او در اواسط قرن دوم زندگی می‌کرد به طوری که نه پیامبر (ص) را درک کرده و نه با صحابه دیدار داشته است (عاملی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۲۵۵/۵). در واقع هیچ‌یک از این روایات از سوی پیامبر (ص) صادر نشده است و می‌توان همه را تفسیر به رأی دانست. در اینجا مسئله دیگری که مطرح می‌شود تاریخ ورود چنین دیدگاهی به تفاسیر اهل سنت است. از آنجاکه حسن بصری در سال ۱۱۰ هجری وفات یافت و قدیمی‌ترین فرد در میان این راویان است (ر.ک.، بخاری، بی تا، ۲۸۹/۲) تاریخ ورود این دیدگاه را به تفاسیر اهل سنت می‌توان قبل از تاریخ وفات او دانست.

مفاد روایات تفسیری وارده تا قبل از این تفسیر نیز بیانگر این مطلب است. مفاد آنها یا ناظر بر تفسیر آیه مورد بحث بر ازدواج موقت بوده و یا از تحریم و نسخ آن سخن به میان آورده است. (بخاری، ۱۴۰۱هـ.ق، ۱۲۹/۶؛ نیسابوری، بی تا، ۶۳۰/۱ و ۶۳۱؛ بیهقی، بی تا، ۲۰/۷) با بررسی‌های دلالتی و رجالی صورت گرفته، روایات مذکور در صورتی که قابل انطباق با معنای ازدواج موقت در آیه ۲۴ سوره نساء نباشند، قابل پذیرش نیستند.

۳-۲. رد دلایل سه‌گانه جصاص

جصاص در دلیل اول از تناسب ابتدا و انتهای کلام خداوند سخن گفته و می‌گوید که اگر در ابتدا در مورد ازدواج سخن گفته است در انتها نیز باید از نزدیکی و پرداخت مهر سخن گفته باشد. باید گفت که این استدلال صحیح نیست؛ زیرا قرار نیست بشر برای خداوند تناسب سیاق کلام را تعیین کند و بر آیه تحمیل کند، بلکه وظیفه بشر تنها کشف این تناسب است. چنین به نظر می‌رسد که اگر ابتدای کلام، طلب زناشویی به شیوه حلال با پرداخت مال است در انتها نیز در تناسب با آن از نوعی از طلب زناشویی حلال با پرداخت مال سخن گفته است. ذکر این نکته نیز لازم است که اگر در آیه ۲۳ سوره نساء از زنانی سخن گفته که ازدواج با آنها حرام است، پس در آیه ۲۴ با نزول عبارت «وَأَحِلَّ لَكُمْ مَّا وَّرَاءَ ذَٰلِكُمْ» از زنانی سخن گفته است که ازدواج با آنها حلال است. این مسئله اشکالی در مورد ازدواج موقت ایجاد نمی‌کند (رازی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۴/۱۰). در این تحریم و تحلیل، صحبت از نوع ازدواج نیست، بلکه تنها از کسانی سخن گفته که نمی‌توان با آنها ازدواج کرد.

جصاص در خلال دلیل دوم، معنای محصنین را محدود به نکاح دائم کرده است، اما معانی ذکر شده برای آن در کتب لغت عبارت است از: معنای عفاف یا ازدواج. (ر.ک.، فراهیدی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۱۱۸/۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲هـ.ق؛ بلخی، ۱۴۲۳هـ.ق، ۳۶۷/۱؛ طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۸/۵) فخر رازی از مفسرین اهل سنت می‌گوید که او هیچ دلیلی برای عدم شمول احسان در مورد متعه ارائه نکرده است. بنابراین، دیدگاه جصاص را نپذیرفته است (رازی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۴/۱۰). بنابراین، در رد دیدگاه جصاص می‌توان چنین گفت که منظور از احسان در آیه مذکور این است که شیوه کامجویی را تشریح می‌کند و می‌گوید که شیوه ارتباط

شما با زنان برای زناشویی باید حلال و با پاکدامنی باشد و درصدد بیان حکم فقهی برای کسی که شیوه غیرحلالی را برگزیده، نیست. شاید این نکته نیز بتواند پاسخ دیگری بر استدلال جصاص باشد. آیات الاحکام یا در مقام کلی گویی است و اصل تشریح را بیان می کند که در این صورت، قیودی که در سنت برای آن احکام ذکر شده است فقط جنبه شرح و بیان دارد و یا آیات مذکور، عمومیت و اطلاق دارند که قیود سنت بر آنها تنها جنبه تخصیص و تقیید پیدا می کنند. در هر دو مورد، تناقضی صورت نپذیرفته و منافاتی در بین نیست. برهمن اساس، آیات ارث، طلاق و نفقه نیز مانند سایر احکام، تخصیص بردار است و ممکن است در سنت برای آنها تخصیصی در نظر گرفته شده باشد. همچنین الفاظ تزویج، نکاح و احصان از نظر حقیقت متشرعه، در معنای ازدواج دائم است و منافاتی ندارد که ازدواج در قرآن، دائم یا موقت باشد. برای مثال، وقتی فقهی می گوید: «اگر مرد زناکار، محصن باشد یعنی، اگر با داشتن همسر، زنا کرده باشد باید سنگسار شود، ولی اگر ازدواج موقت کرده باشد سنگسار نمی شود؛ چون محصن نیست» چنین فقهی کلمه محصن را در معنای ازدواج دائم به کار برده است. این حکم فقهی با این موضوع که احصان در عرف قرآن بر ازدواج دائم و موقت عمومیت داشته باشد، منافاتی ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۳۰۵/۴).

فخر رازی دلیل سوم جصاص را که می گوید: «متعّه همان سفاح و زناست؛ چون در آنها فقط انزال ملاک است»، را رد کرده و معتقد است که انزال در ازدواج موقت به وجه صحیح است که با اذن خداوند در زمانی که مباح بوده انجام گرفته است. (طبری، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۴۴/۱۰) روابط زناشویی در عقد دائم نیز همیشه به نیت تولد نسل نیست و در بسیاری از موارد تنها ارضای نیاز جنسی مورد نظر است. جصاص اگرچه در اینجا متعه را سفاح می داند، اما روایتی از ابن عباس ذکر کرده که در تناقض با این دیدگاه است. ابن عباس در آن روایت می گوید که متعه نه نکاح است و نه سفاح. جصاص براساس این روایت نتیجه گرفته است که متعه نمی تواند نوعی از نکاح باشد. حال اگر ابن عباس متعه را سفاح نیز ندانسته است، پس منظور او این بوده که متعه امر حرامی نیست، ولی اینکه شرایط نکاح را نیز برای آن در نظر نگرفته است، بیانگر این مسئله است که انجام آن مانند نکاح دائم نیست. بنابراین، شروط نکاح دائم بر آن بار نمی شود. ممکن است ابن عباس در شرایطی این سخن را گفته که نمی خواسته نظر اصلی خود را بیان کند و قصد تقیه داشته است؛ زیرا وقتی متعه، سفاح نباشد، پس نوعی نکاح است که می توان به آن مبادرت ورزید و با نوع دائم آن نیز متفاوت است.

۳-۳. عدم رجوع ابن عباس از اباحه متعه

جصاص دو روایت از ابن عباس ذکر کرده و آن دو را دلیلی بر رجوع او از اباحه متعه می داند. بررسی سندی روایت اول که مربوط به نسخ ازدواج موقت با آیه اول سوره طلاق است، نشان می دهد که عطاء یعنی، اولین راوی حدیث، این روایت را از ابن عباس نگرفته، بلکه به صورت مرسل از او نقل کرده است (ر.ک، ابن عساکر، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۴۰/۴۱۶؛ رازی، ۱۳۷۱ هـ.ق، ۳۳۴/۶؛ ذهبی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۱۴۰/۶)، پس مرتکب تدلیس شده (ذهبی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۱۴۱/۶) و روایت موردنظر را از دایره اعتبار انداخته است. بررسی متن روایت هم بیانگر وجود اشکالاتی در دلالت آن است. زن و مرد مرتد نیز بدون طلاق از هم جدا می شوند (ر.ک، شافعی، ۱۴۰۳، ۵۲/۵؛ ابن قدامه، بی تا، ۵۶۴/۷). همچنین اگر یکی از زوجینی که مسلمان نیستند به اسلام مشرف شود، جدایی بدون طلاق صورت می پذیرد (ر.ک، شافعی، ۱۴۲۲ هـ.ق، ۴۸/۵). در فسخ نکاح (ر.ک، شافعی، ۱۴۲۲ هـ.ق، ۲۰۶/۵) و نیز در لعان^۲ (ر.ک، شیرازی، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۴۷۲/۴) جدایی بدون طلاق است. بنابراین، ملازمه ای میان همسری و طلاق نیست (شیخ مفید، ۱۴۲۴ هـ.ق).

عبارت «إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ» (بقره: ۲۳۱) که در روایت ابن عباس، ناسخ ازدواج موقت در نظر گرفته شده است به معنای «هرگاه طلاق اتفاق بیفتد» است، اما این عبارت نمی تواند ناسخ متعه باشد؛ زیرا مانند این است که کسی بگوید «اگر به شهری وارد شدی یکروز در آن بمان». در غیر این صورت اگر کسی به شهری وارد شد و در آن سکونت نکرد، نمی توان گفت که آنجا شهری نبوده است. این مسئله در مورد ازدواج موقت نیز صادق است و نمی توان گفت چون در آن طلاق اتفاق نمی افتد، پس شرایط همسری را ندارد. (شیخ مفید، ۱۴۲۴ هـ.ق) نکته دیگر در مورد بررسی رجالی ابن عباس است. او ترجمان القرآن (ر.ک، ابن سعد، بی تا، ۳۶۶/۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۲۸۵/۲۹؛ ذهبی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳۴۷/۳؛ عسقلانی، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۲۴۳/۵) و حبر الامه یعنی دانشمند امت است

۲. لعان به معنی، مباحله میان زن و شوهر برای برطرف کردن حد قذف یا نفی ولد با الفاظ مخصوص است که در نزد حاکم صورت می گیرد (عاملی، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۱۸۱/۶)

(ر.ک.، تمیمی، ۱۳۹۳ هـ.ق، ۳۲۶/۷؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۲۸۵/۲۹). پیامبر (ص) هم برای وی این گونه دعا کرده است: «خداوندا! او را عالم و فقیه در دین گردان و به او علم تأویل قرآن را بیاور» (جرجانی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۵۳/۴). براین اساس، از کسی مانند او بعید است که به قرآن آگاه نباشد و آیه‌ای را ناسخ متعه بداند که نمی‌تواند ناسخ آن باشد.

روایت دوم یعنی، روایت بهره‌جویی از کنیز توسط عده‌ای در سفر که ابن عباس آن را سفاح دانسته است، نمی‌تواند دلیلی بر رجوع وی از اباحه متعه باشد؛ زیرا اگر از شیعه نیز که اعتقاد به مباح بودن ازدواج موقت دارد چنین موضوعی سؤال شود فتوایش همان فتوای ابن عباس است؛ زیرا چنین ازدواجی مانند ازدواج رهط در قبل از اسلام است که توسط پیامبر (ص) تحریم شده است^۳ و هیچ سختی با ازدواج موقت ندارد. بنابراین، هردو روایت مذکور، براساس بررسی رجالی و دلالتی صورت گرفته و قابل پذیرش نیستند و نمی‌توانند رجوع ابن عباس از اباحه متعه را ثابت کنند.

۳-۴. رد محدودیت برای اطلاق معنای نکاح

جصاص، اطلاق کلمه نکاح را بر ازدواج دائم قلمداد کرده و شمول معنای آن را بر عقد موقت رد کرده است، اما اصل معنای نکاح در مورد عقد است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ هـ.ق) حتی اگر معنای اصلی نکاح همان طور که جصاص بیان کرده است، نزدیکی باشد دلیلی بر اینکه ازدواج موقت از شمول آن خارج شود، وجود ندارد. جصاص برای آن، دو دلیل آورده است: یکی اینکه از عرب شنیده نشده و دیگر اینکه در شرع بیان نشده است. این دلایل قابل نقد و رد است؛ زیرا اعتقاد به اباحه متعه در مدت خاصی از زمان پیامبر (ص) چیزی است که اهل سنت نیز به آن قائل هستند و نمی‌توان گفت که متعه در آن زمان در حکم نکاح نبوده، پس مشروع نبوده است. در روایات وارده از اهل سنت و مباحثی که خود مطرح کرده‌اند نیز از لفظ نکاح برای متعه استفاده شده است (ر.ک.، طبری، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۹/۵؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ۱۳۲/۵).

۳-۵. بررسی احکام عده، ارث و جدایی در ازدواج موقت

جصاص عده جدایی و طلاق را در ازدواج موقت منتفی دانسته و از عدم توارث و امکان جدایی در عادت ماهانه در ازدواج موقت سخن گفته است. او وجود چنین شرایطی را دلیلی بر نکاح نبودن متعه می‌داند، اما این دیدگاه ناشی از باطل دانستن این نوع از ازدواج است؛ یعنی اهل سنت ازدواج موقت را حرام می‌دانند به همین دلیل برای آن عده‌ای قائل نیستند. متعه، احکام خاص خودش را دارد؛ عده جدایی در متعه، دو حیض (اشعری، ۱۴۰۸ هـ.ق؛ کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۴۴۷/۵) و عده وفات، چهارماه و دهر روز است (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۴۶۵/۳). اهل سنت معتقدند که متعه در مدت زمان محدودی توسط پیامبر (ص) مباح دانسته شده است. بنابراین، در همان زمان نیز شرایط مذکور را داشته است؛ یعنی متعه، نکاحی حلال بوده و عده داشته است و گرنه چطور ممکن است که پیامبر (ص) به امر حرامی فرمان داده باشد.

در مورد توارث نیز باید گفت که اگرچه توارث در ازدواج موقت وجود ندارد، اما زن ذمی و کنیز و زنی که شوهرش را کشته باشد هم از همسر خود ارث نمی‌برد، ولی از نام همسری خارج نمی‌شود. (شیخ مفید، ۱۴۲۴ هـ.ق؛ بیهقی، بی‌تا، ۲۱۷/۶) این استدلال که چون زن حائض در عقد متعه با تمام شدن مدت از همسرش جدا می‌شود، پس متعه ازدواج صحیحی نیست، بیانگر نکاح نبودن متعه نیست؛ زیرا هدف از چنین ازدواجی، علت درج شرط پاکیزگی از حیض برای صحت طلاق در ازدواج دائم است که عبارت است از: شکل‌گیری یک زندگی بادوام، توالد نسل و تربیت فرزند (طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۱۸۱/۴). بنابراین، هرچیزی غیر از عدم تفاهم قطعی که در زوجین مانع برقراری زناشویی و ایجاد علقه باشد مانند حائض بودن زن (بخاری، ۱۴۰۱ هـ.ق، ۶۷/۶؛ نیسابوری، بی‌تا، ۱۷۹/۴) باعث عدم انعقاد صیغه طلاق در این نوع ازواج می‌شود، اما در ازدواج موقت که اصراری بر کنار یکدیگر بودن زوجین نیست و هدف از آن نیز تشکیل خانواده، توالد نسل و تداوم رابطه زناشویی نیست با تمام شدن مدت پایان می‌پذیرد، پس جدایی زوجین از یکدیگر به راحتی انجام می‌شود. به همین دلیل پیامبر (ص) در جنگ به انجام متعه اجازه داد (ر.ک.، جصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۱۰۲/۳).

نکته مهم در استدلال جصاص این است که او ازدواج دائم را اصل قرار داده و ازدواج موقت را با آن مقایسه کرده و نتیجه

۳. ازدواج رهط، نکاحی است که چندین مرد که کمتر از ده نفر باشند با یک‌زن به‌سر می‌برند و اگر فرزندی به دنیا بیاید آن زن هرکدام را که بخواهد برای پدر او معرفی می‌کند. این ازدواج توسط پیامبر (ص) تحریم شد. (بخاری، ۱۴۰۱ هـ.ق، ۱۳۲/۶؛ سجستانی، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۵۰۷/۱)

گرفته است که اگر ازدواج موقت، شرایط ازدواج دائم را نداشته باشد بر آن نکاح اطلاق نمی‌شود. در حالی که اگر قرار بود ازدواج موقت شرایط ازدواج دائم را داشته باشد، این نوع ازدواج به وجود نمی‌آمد. برای مثال حج سه نوع است: تمتع، قران و افراد (کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۲۹۱/۴) که هریک نیز در جای خود استفاده می‌شوند، پس اگر قرار بود که هر سه یکسان بوده و تفاوتی با هم نداشته باشند جایی برای تقسیم حج نبود. نکاح نیز همین‌گونه است و هر دو نوع آن برای اهداف متفاوتی به وجود آمده است.

۳-۶. اثبات اعتبار و ابقای اخبار اباحه

جصاص در مورد اختلاف بین اخبار اباحه و تحریم در نهایت تحریم را اولی می‌داند؛ زیرا معتقد است که اگر به امر مباحی عمل نشود عامل آن مجازات نمی‌شود، ولی بی‌توجهی به نهی، مجازات به دنبال دارد. جصاص حکم متعه را تحریم قلمداد کرده و برای کسی که متعه کند مجازات در نظر گرفته است. (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۷۵/۳ و ۱۰۰) باید به این نکته توجه کرد که در مورد تحریم اباحه متعه نیز مجازات منتفی نیست؛ زیرا در آن، تحریم امری مباح و تحریف در دین صورت گرفته است نه اینکه به امری مباح عمل نشده باشد، پس موضوع مورد مجازات در این مورد تغییر دادن حکم خداوند و تحریف در دین است.

حکم اباحه در مورد موضوعی که مورد عمل واقع شده است تحریمی با سند محکم نیاز دارد که باینکه کنار گذاشته می‌شود تحریفی صورت نپذیرد. روایتی که جصاص از ابن مسعود آورده است نیز این دیدگاه که حکم اباحه متعه را که به قوت خود باقی است، تأیید می‌کند. در آن روایت، پیامبر (ص) به صراحت از اباحه متعه سخن گفته و با منع از استخصاء بر انجام متعه اجازه داده است. (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۱۰۱/۳) جصاص در همین رابطه اجتماع صحابه بر تحریم متعه را نشانه رسیدن حکم حرمت آن بعد از اباحه می‌داند. آنچه با این روایت ثابت است اباحه ازدواج موقت است، ولی تحریم آن از سوی پیامبر (ص) احتیاج به ارائه دلیلی مقبول دارد. در حالی که جصاص فقط اجتماع صحابه را بر تحریم متعه یعنی، تحریم امری مباح کافی دانسته است (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۱۰۱/۳ و ۱۰۲)

جصاص در مورد روایت عمر بر تحریم متعه نیز فقط به استناد به اینکه امت پیامبر (ص) بهترین امت هستند نتیجه گرفته که صحابه از نسخ متعه آگاه بوده‌اند و گرنه با امر پیامبر (ص) به صورت علنی مخالفت کرده‌اند و از دین خارج هستند. روایت عمر با نظر جصاص مبنی بر آگاهی صحابه بر نسخ و تحریم متعه معارض است؛ زیرا عمر در آن روایت نهی از متعه را به صراحت به خود اختصاص داده و گفته است: «متعه در زمان پیامبر (ص) انجام می‌شد و من آن را نهی کرده و مرتکبین آن را مجازات می‌کنم» (جصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۱۰۲/۳). قبول تحریم امری مباح آن هم با چنین استدلالی از سوی جصاص که بیانگر نوعی مصلحت‌اندیشی برای حفظ جایگاه صحابه است خود بیانگر آن است که ممکن است صحابه نیز با همین دلیل یعنی، براساس مصلحت‌اندیشی‌های غلط به دلیل عدم مخالفت با خلیفه در مقابل تحریم متعه از سوی عمر سکوت کرده‌اند.

در زمان پیامبر (ص)، ازدواج موقت مانند ازدواج دائم بین مسلمانان رواج داشت و اگر منسوخ شده بود، لازم بود که پیامبر (ص) نسخ آن را مانند سایر احکامی که منسوخ شده‌اند به اطلاع همه مردم یا بیشتر آنها برساند تا دیگر کسی به آن عمل نکند؛ زیرا تأخیر بیان از وقت حاجت جایز نیست. بنابراین، اگر عمر از پیامبر (ص) در مورد نسخ متعه چیزی شنیده باشد، چنین متصور است که پیامبر (ص) نسخ متعه را با وجود شهرتش در میان مردم فقط به اطلاع عمر رسانده و مردم را در غفلت رها کرده است، در حالی که چنین امری محال است و کسی که به این مطلب اعتقاد داشته باشد، کافر است. (کاشانی، ۱۳۳۶، ۴۷۷/۲)

۳-۷. رد استدلال جصاص در قیاس عقد موقت با عقد بیع

جصاص، ازدواج را با عقد بیع قیاس کرده و آن را مانند عقد بیع می‌داند که تملک عین در آن ایجاد می‌شود. بر این اساس، تعیین زمان و در نتیجه عقد موقت را در آن باطل دانسته است. (الجصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۱۰۱/۳) قیاس ازدواج و روابط زن و مرد با عیون و اشیاء، قیاس درستی نیست، اما اگر چنین قیاسی قابل انجام باشد، می‌توان چنین گفت که هر عینی که با بیع به دست بیاید به‌طور قطع منافی دارد. بنابراین، یا می‌توان بر عین آن، عقد بیع قرار داد و یا بر منافع آن، عقد اجاره منعقد کرد، پس ازدواج موقت نیز اگر هم قابل قیاس با عیون باشد، با عقد اجاره قابل قیاس است نه با عقد بیع.

۳-۸. اثبات اجماع بر اباحه

جصاص نظر قائلین بر اباحه را که معتقدند اتفاق نظر بر اباحه متعه وجود دارد و اختلاف نظر در تحریم آن است، پس اختلاف را در نظر نمی‌گیرد و اتفاق نظر بر اباحه متعه را رد کرده و بر این نظر است که روایاتی که اباحه را تأیید می‌کند تحریم را نیز بیان

کرده است، پس وقتی اختلاف باشد اجماعی در کار نیست. (الخصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۱۰۳/۳) برای بررسی این دیدگاه می‌توان به روایاتی اشاره کرد که اباحه متعه را بیان کرده‌اند، ولی مطلبی در مورد تحریم آن نیآورده و یا به صراحت از عدم تحریم متعه توسط پیامبر (ص) سخن گفته‌اند. از جمله روایت ابن مسعود در اجازه بر متعه از سوی پیامبر (ص)، روایت جابر در توضیح متعه و اینکه از سوی عمر تحریم شده است و روایت اباحه متعه در زمان پیامبر (ص) و تحریم آن از سوی عمر. (الخصاص، ۱۴۰۵ هـ.ق، ۹۶/۳ و ۱۰۱؛ آزدی، بی‌تا) این سه روایت به صراحت بیانگر عدم تحریم متعه از سوی پیامبر (ص) است. بنابراین، این اهل سنت است که باید اثبات کند که امر مباحی که خلیفه دوم صراحت تحریم آن را به خود نسبت داده چگونه توسط پیامبر (ص) تحریم شده است.

نتیجه‌گیری

یکی از احکام فقهی مورد مناقشه در میان مسلمانان مفاد آیه ۲۴ سوره نساء است که شیعیان آن را ناظر به ازدواج موقت دانسته و اهل سنت آن را در مورد نکاح دائم و یا عمل جنسی تفسیر کرده‌اند. بنابراین، یک بحث تاریخی در میان مفسران اسلامی درباره آن شکل گرفته است که هریک بر اساس شواهد و قراین تاریخی و مبانی فقهی و تفسیری آن را بررسی کرده‌اند. مفسران اهل سنت همان‌طور که در سیر تحقیق حاضر بیان شد، آیه فوق را بر اساس روایتی که نخست، عبدالرزاق از قول حسن بصری آورده و سپس طبری آن را بسط داده است و پس از آن خصاص با رویکرد اصولی و فقهی آن را به‌اوج خود رسانده است، بر نکاح دائم تفسیر کرده‌اند. خصاص با تفسیر آیه ۲۴ سوره نساء دلایل بسیاری در رد متعه بیان کرده و در اثبات تحریم تلاش کرده است؛ دلایلی مانند تقسیم احصان بر دوگونه، بیان معنای متفاوت از مسافحین، تلاش برای اثبات رجوع ابن عباس از اباحه متعه، بحث در مورد نکاح نبودن متعه، تلاش برای حل تناقض تواریخ تحریم، استدلال بر اجتماع صحابه بر تحریم متعه و تلاش برای اثبات اجماع بر تحریم متعه.

در پژوهش حاضر دلایل فوق بررسی و نقد شد و مشخص شد که هیچ‌یک از این دلایل نتوانسته است با دلایل اثبات ابقای اباحه متعه مقابله کرده و آن را مردود کند؛ دلایلی مانند عدم قابلیت تقسیم احصان ذکر شده در آیه ۲۴ سوره نساء بر دو معنا، بیان دلایلی بر رد اطلاق معنای مسافحین بر متعه، اثبات دیدگاه ابن عباس بر ابقای اباحه متعه، اثبات شمول معنای نکاح بر متعه، اثبات وجود تناقض در روایات تحریم متعه، اثبات عدم اجتماع صحابه بر تحریم متعه و نیز اثبات نکاح بودن متعه را می‌توان در اثبات ابقای اباحه متعه بیان کرد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوء رفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیر اخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان در طراحی پژوهش، نگارش و ویرایش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله، از استاد گرامی جناب آقای دکتر محمد جواد نجفی که از اساتید دانشگاه قم هستند، قدردانی می کنند.

منابع

- ابن سعد، محمد (بی تا). الطبقات الكبرى. بیروت: دارصادر.
- ابواسحاق، ابراهیم السری (الزجاج) (۱۴۲۷هـ.ق). تهذیب معانی القرآن و اعرابه. بیروت: مکتبه العصریه.
- الأزدی، الفضل بن شاذان (بی تا). الإيضاح. محقق: السيد جلال الدين الحسيني الأرموی، بی جا: بی نا.
- الاشعری، احمد بن محمد (۱۴۰۸هـ.ق). النوادر. قم: مدرسه الامام المهدي (عج).
- القمی، محمد بن علی (الشیخ الصدوق) (۱۴۱۳هـ.ق). من لایحضره الفقیه. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- البخاری، اسماعیل بن ابراهیم (۱۴۰۱هـ.ق). صحیح البخاری. بیروت: دارالفکر.
- البخاری، اسماعیل بن ابراهیم (بی تا). تاریخ الكبير. دیار بکر: مکتبه الاسلامیه.
- البلیخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳هـ.ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. محقق: عبدالله محمود شحاته. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- البیهقی، احمد بن الحسین (بی تا). السنن الكبرى. بیروت: دارالفکر.
- التمیمی، ابن حبان (۱۳۹۳هـ.ق). کتاب الثقات. بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیه.
- الجرجانی، ابن العدی (۱۴۰۹هـ.ق). الكامل فی ضعفاء الرجال. بیروت: دارالفکر.
- الخصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵هـ.ق). احکام القرآن. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- الخطیب البغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷هـ.ق). تاریخ بغداد. محقق: مصطفی عبدالقادر عطاء. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- الذهبی، شمس الدین (۱۴۱۳هـ.ق). سیر اعلام النبلاء. بیروت: مؤسسه الرساله.
- الذهبی، شمس الدین (بی تا). تذکره الحفاظ. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- الذهبی، شمس الدین (بی تا). میزان الاعتدال. بیروت: دارالمعرفه.
- الرازی، ابن ابی حاتم (۱۳۷۱هـ.ق). الجرح و التعديل. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- الرازی، فخرالدین (۱۴۱۲هـ.ق). المحصول فی علم اصول الفقه. محقق: طه جابر فیاض العلوانی. بیروت: مؤسسه الرساله.
- الرازی، فخرالدین (۱۴۲۰هـ.ق). مفاتیح الغیب. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- راغب الاصفهانی، الحسین بن محمد (۱۴۱۲هـ.ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلم.
- الزرکشی، بدرالدین (۱۴۲۱هـ.ق). البحر المحيط فی اصول الفقه. محقق: محمد محمد تامر. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- السجستانی، ابن الاثعث (۱۴۱۰هـ.ق). سنن ابی داود. محقق: سعید محمد اللحام، بی جا: دارالفکر.
- الشافعی، علی بن حسن (ابن عساکر) (۱۴۱۵هـ.ق). تاریخ مدینه دمشق. بیروت: دارالفکر.
- الشافعی، محمد بن ادريس (۱۴۲۲هـ.ق). کتاب الام. بیروت: دارالفکر.
- الشیبانی، احمد بن حنبل (بی تا). مسند احمد. بیروت: دارصادر.
- الشیرازی، ابو اسحاق (۱۴۱۷هـ.ق). المهدب فی فقه الشافعی. محقق: محمد الزحیلی. بیروت: دارالشامیه.
- الصنعانی، عبدالرزاق (۱۴۱۰هـ.ق). تفسیر القرآن. محقق: مصطفی مسلم محمد. ریاض: مکتبه الرشد.
- الصنعانی، عبدالرزاق (بی تا). المصنف. بی جا: المجلس العلمی.
- الطباطبایی، السيد محمد حسین (۱۴۱۷هـ.ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- الطبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی التفسیر القرآن. تهران: نشر ناصر خسرو.
- الطبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲هـ.ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفه.
- الطوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷هـ.ق). تهذیب الاحکام. محقق: خراسان، حسن الموسوی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- الطوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- العاملی، زین الدین (الشهید الثاني) (۱۴۱۰هـ.ق). الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه. محقق: کلانتر، سید محمد. قم: نشر مکتبه الداوری.
- العسقلانی، ابن حجر (۱۴۰۴هـ.ق). تهذیب التهذیب. بیروت: دارالفکر.
- العسقلانی، ابن حجر (۱۴۱۵هـ.ق). تقریب التهذیب. بیروت: دارالکتب العلمیه.

العقيلي، محمدبن عمرو (۱۴۱۸هـ.ق). كتاب الضعفاء الكبير. محقق: عبدالمعطي امين قلجی. بيروت: دارالکتب العلمیه.
العکبری، محمدبن محمد (الشیخ المفید) (۱۴۲۴هـ.ق). تفسیر القرآن المجید. محقق: ایازی، سید محمدعلی. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹هـ.ق). کتاب العین. قم: نشر هجرت.
القرطبی، محمدبن احمد (۱۳۶۴). الجامع لاحکام القرآن. تهران: نشر ناصر خسرو.
القزوينی، محمد یزید (ابن ماجه) (بی تا). سنن ابن ماجه. بیروت: دارالفکر.
الکلینی، محمدبن یعقوبی (۱۴۰۷هـ.ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
الکوفی، ابی شیبہ (۱۴۰۹هـ.ق). المصنف. بیروت: دارالفکر.
کاشانی، فتح الله (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران: کتابفروشی محمدحسن.
مدیرشانه چی، کاظم (۱۳۸۴). درایه الحدیث. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
المزی، جمال الدین (۱۴۱۳هـ.ق). تهذیب الکمال فی اسماء الرجال. بیروت: مؤسسه الرساله.
المقدسی، عبدالله ابن قدامه (بی تا). المغنی. بیروت: دارالکتب العربی.
النیسابوری، مسلم بن الحجاج (بی تا). صحیح مسلم. بیروت: دارالفکر.

